TÜRKİYE'DE TARIMA DAYALI SANAYİ İŞLETMELERİNİ GELİŞTİRMEYE YÖNELİK KIRSAL KALKINMA DESTEK VE POLİTİKALARI

Sibel Tan[1]
Özge Can Niyaz [2]
Bengü Everest [3]

Türkiye'de tarım Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya, istihdama, dış ticarete, ödemeler dengesine ve tarıma dayalı sanayiye hammadde ve işgücü sağlama açısından önemli bir sektördür. İnsanlar için hayati öneme sahip olan beslenme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması tarımsal üretimden elde edilen hammaddenin tam ve yarı mamül ürünlere dönüştürülmesi ile mümkündür. Ekonomik büyüme ve kalkınma açısından sanayinin GSYİH'daki payının giderek artması ve tarımın payının düşmesi beklense de gelişmiş ülkelerin birçoğunda tarım ve sanayi arasındaki entegrasyon önemsenmiş tarım ve sanayi birbiri ile uyumlu bir şekilde kalkınması arzu edilmiştir. Nitekim sanayi ile entegre olmuş bir tarım hem ürün piyasası hemde faktör piyasası açısından tarımsal üretim değerine daha fazla katkı sağlayabilecektir.
Türkiye'de de Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi için çeşitli politiklar uygulanmıştır. Özellikle 2000'li yılların başından beri ulusal ve uluslararası fon kaynaklı projeler ile kırsal kesimde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin sıfırdan inşa edilmesi, var olanların tamamlanması veya var olanların iyileştirilmesi amaçlı projeler uygulanmaktadır. Bu projelerde temel amaç sahip olunan bölgesel üretim potansiyelinin bulunduğu bölgeye katma değer sağlayacak şekilde işlemesi ve pazarlanmasıdır. Ayrıca kurulacak olan tarıma dayalı sanayii işletmelerinde bölgenin kendi istihdam kaynaklarının kullanılması, bölgede alternatif gelir kaynakları oluşturulması, bölgedeki tüketici kitleye kaliteli ürün sunulması, genç ve kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi, projelerin diğer önemli amaçları arasında sayılabilir.
Bu çalışmada öncelikle tarım işletmeleri, tarıma dayalı sanayi ve tarıma dayalı sanayi politikaları kapsamında kuramsal çerçeve ortaya konulmuştur. Çalışmada ayrıca tarıma dayalı sanayilere destek sağlayan kurum kuruluşlar, bu kurumlar aracılığla verilen destekler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal İşletme, Tarıma Dayalı Sanayi, Kırsal Kalkınma Polikaları, Projeler, Fonlar.
JEL Kodları: Q18 Agricultural Policy; Food Policy Q19 Agriculture: Other

1. Giriş

Tarım, başta insanların beslenme ihtiyaçlarının karşılanması olmak üzere ekonomik kalkınma ve büyüme açısından tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemini sürekli koruyan bir sektördür. Nitekim günümüzde Türkiye'de nüfusun üçte biri geçimini tarımdan sağlamakta, çalışan her beş kişiden biri tarım sektöründe istihdam edilmektetir (%19,5). Tarımın Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki payı %6,2, ihracattaki payı %3.4, ithalattaki payı ise %3.8 civarındadır (Anonim, 20017a). Tarımın genel ekonomik göstergeler, nüfus, istihtam ve dış ticarete olan katkısı yanısıra, sermaye birikimi açısından, işgücü kullanımı açısından, sanayi ve tarım ürünlerine talep oluşturma açısından, tarımdan sanayiye hammadde sağlanması açısından, döviz katkısı açısından ve ekonomiye sağlayacağı diğer katkılar açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda tarımsal işletmelerin sanayi ile entegrasyonu, üretime kazandırılan katmadeğer ile hem üreticinin gelir düzeyinin artması, hem de tarımın ekonomiye olan katkısının artırılması konunun önemini ortaya koymaktadır.

Sanayileşmiş ülkelerin bugünkü ekonomik göstergeleri ve geçmişte kaydettikleri aşamalar incelendiğinde kalkınma sürecinde tarım sektörünün rolü belirginleşmektedir. Bütün bu veriler ışığında Türkiye'de kalkınma için sanayileşme, sanayileşme için ise ilk aşama olan tarıma dayalı sanayileşmenin geliştirilmesi gereklidir (Dellal ve Tan, 2003).

[1] Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Çanakkale, sibeltan@comu.edu.tr
[2] Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Çanakkale, ozgecanniyaz@comu.edu.tr
[3] Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Çanakkale, beverest@comu.edu.tr

Dolayısıyla tarım ve sanayi arasındaki ilişkiler incelendiğinde birincisi tarım sanayiye hammadde sağlar, ikincisi tarım sektöründe oluşan gizli işsizlik sanayi kesimine ucuz işgücü olarak döner, sanayi sektörü tarıma girdi sağlar ve son olarak da tarım kesiminin gelirinde meydana gelen artışlar tarımsal nüfusun diğer sanayi ürünlerine olan talebi artırır (Aydemir ve Pıçak, 2008).

Diğer taraftan artan nüfus, büyüyen pazar ve gelişen teknoloji tarıma dayalı sanayinin giderek büyümesini sağlarken tarım alanlarının daralması tarıma dayalı sanayiyi giderek daha stratejik bir sektör haline getirmiş ve bu sektörde devlet politikalarını zorunlu kılmıştır. Tarıma dayalı sanayinin önemi, devletlerin bu yönde bir politika oluşturmasını zorunlu kılmıştır. Tarıma dayalı sanayi politikasının temel amacı ise; tarım ve sanayinin uyumlu olmasını sağlayacak bir organizasyon ile üretimi artıran, kaliteyi yükselten, iç ve dış pazarları genişleten düzenlemeleri yapmaktır (Yiğit, 2012).

Türkiye'de tarıma dayalı sanayi politikalarının geliştirilmesi Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hız kazanmıştır. Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları (1926), Bünyan Dokuma Fabrikası (1927), Ankara Çimento Fabrikası (1928), Isparta Gül Yağı Fabrikası (1934), Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları (1934), Nazilli Basma Fabrikası (1935), Malatya Sigara Fabrikası (1936) gibi örnekler hammaddesinin tamamını veya bir kısmını tarımdan alan ve modern anlamda tarıma dayalı sanayininin gelişiminde gösterilebilecek en iyi örnekleridir. Bölgesel üretim potansiyelinin değerlendirilmesinde ve dolayısıyla bölgesel kalkınmada çok önemli rol oynayan bu girişimlerle birlikte Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) niteliği taşıyan Et Balık Kurumu (1952), Süt Endüstrisi Kurumu (1963), ÇAYKUR (1983) devlet eliyle kurulan ve piyasayı regüle etme görevini üstlenen işletmeler de tarıma dayalı sanayinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Günümüzde tarıma dayalı sanayi politikaları Avrupa Birliği (AB) uyum sürecinin de etkisi ile kırsal kalkınma destek ve projeleri kapsamında yürütülmektedir. Kırsal kalkınma politikaları içerisinde tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi 1963 yılından beri uygulanan beşer yıllık kalkınma planlarının hepsinde ele alınmıştır Bununla birlikte özellikle Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (2001-2005) dünya ile uyumlu kırsal kalkınma politikalarına vurgu yapılarak Türkiye'nin kırsal kalkınma vizyonu: "Türkiye'nin uzun vadeli gelişme perspektifine paralel olarak kırsal kalkınmada temel amaç; temelde yerel potansiyel ve kaynakların değerlendirilmesini doğal ve kültürel varlıkların korunmasını esas alarak, kırsal toplumun iş ve yaşam koşullarının kentsel alanlarla uyumlu olarak yöresinde geliştirilmesi ve sürdürülebilir kılınmasıdır" şeklinde belirlenmiştir (Anonim, 2000). Diğer taraftan 2014 yılında hazırlanan 2014–2020 yıllarını kapsayan son Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisinde kırsal kesimdeki ekonomik ve beşeri kaynak potansiyelinin ulusal kalkınma yolunda en verimli şekilde kullanılması hedeflenmiştir (Anonim, 2014).

Bu konuda özellikle 2000'li yıllardan itibaren Dünya Bankasıyla imzalanan sözleşme ile yürürlüğe giren Tarım Reformu Uygulama Prosesi (Agricultural Reform Implementetation Project – ARIP) kapsamında %50 hibe destekli projelerle tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu tip programların ilk uygulaması ARIP'in kırsal kalkınma bileşeni kapsamında 2005 yılında uygulanmaya başlayan "Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programıdır (KBKYP)". Program 16 ilde piliot olarak uygulanmış küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin çeşitli şekillerde desteklenerek güçlendirilmesi ve rekabet şartlarının artırılması hedeflenmiştir. Bu program 2005-2008 yılları arasında üç yıl süreyle uygulanmış olup programın finansmanı Dünya Bankası tarafından sağlanmıştır.

Bu konudaki ikinci uygulama 15.2.2006 tarihli ve 26081 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan Bakanlar Kurulunun 2006/10016 sayılı "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Hakkında Kararına" paralel olarak Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Tebliği (No:2006/17) yayınlanmasıdır. Bu tebliğ "Ulusal Tarım Stratejisi" çerçevesinde tarım üreticilerine, kırsal alanda bireysel, şirket bünyesinde ve üretici örgütleri kapsamında öz sermaye kullanımına dayalı yatırımların hibe projeleri ile desteklenmesini amaçlamaktadır. Bu program yayınlandığı 2006 yılında 65 ili kapsarsarken daha sonra 81 ilde uygulanmıştır (Tan ve ark., 2016).

Günümüzde IPARD hedeflerine ulaşmak ve tarıma dayalı sanayiyi geliştirmek amacıyla 5648 sayılı kanunla 18 Mayıs 2007 tarihinde kurulmuş ve 2011'de yetki devri almış Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumları aracılığıyla ulusal kırsal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen hedefler çerçevesinde AB'den

sağlanan kaynakları da kapsayacak sekilde tarıma dayalı işletmelerin %50-65 hibe desteği ile sanayiye entegre olması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde kuramsal çerçeve belirlenmiş, üçüncü bölümünde Türkiye'de tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesine dönük politikalar kronolojik olarak incelenmiş, dördüncü bölümde günümüzde bu konuda en yaygın olan fonlar incelenmiş, son bölümde ise sonuç ve öneriler sunulmuştur.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. İşletme ve Tarımsal İşletme Kavramları

İşletmeler; ekonomik mal ve hizmet üretmek amacı ile faaliyette bulunan kuruluşlardır. Başka bir anlatımla; ihtiyaçları karşılamak üzere mallarla ilgili şekil, yer, zaman, mülkiyet ve hizmet faydası yaratan veya artıran ekonomik birimlere işletme adı verilir (Rehber ve Tipi, 2005).

Tarım işletmesi denildiğinde genel bir tanıma göre bitkisel ve hayvansal üretime yönelik faaliyet gösteren birimlerdir. Ayrıca tarımsal ürünlerin üretimine yönelik olarak, üretim faktörlerinin organizasyonu ile oluşturulan bütünlüğün herbiri, tarım işletmesi olarak babul edilir (Erkuş vd., 2005).

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), Tarım İşletlemeleri Kayıt Sistemine (TİKAS) göre ise Tarımsal İşletme: Yasal durumu ne olursa olsun, sahip olduğu, ortakçılık, yarıcılık ya da kiralama şeklinde işlediği arazinin büyüklüğüne bakılmaksızın kendi adına bitkisel üretim yapan ya da küçükbaş veya büyükbaş hayvan besleyen veya hem bitkisel üretim hem hayvancılık yapan tek yönetim altındaki ekonomik birimdir.

Tek yönetim: Bir birey ya da hanehalkı, ortaklaşa olarak iki ya da daha çok birey ya da hanehalkları, bir kooperatif, şirket ya da devlet kurumu gibi tüzel kişi olabilir (TUİK, 2017).

Yukarıdaki tanım ve kavramlar tarım işletmelerinin hem tohumu ve hayvanı kullanarak tarımsal hammadeyi üretme görevini yaptığını hemde teknolojik üretim sürecinden geçirerek mamül maddeyi ürettiğini ifade etmektedir.

2.2. Kırsal Sanayi ve Tarıma Dayalı Sanayi Kavramları

Kırsal sanayi; Tarım, orman, tıbbi bitkiler gibi yerel kaynaklar ile bunlar dışında kalan doğal yerel kaynakları (ham) yerinde değerlendiren veya talebe bağlı olarak pazarlanabilir yerel ürünlerin üretimi ve gereğinde ihracatının da sağlanabilmesi faaliyetleridir. Burada temel ilke, yerel kaynak, yerelde istihdam, yerelde işleme, yerel istihdam potansiyelinin değerlendirilerek kırsal kalkınmaya katkı sağlamaktır (Gülçubuk, 2012). Böylece kırsal sanayileşme ile kır-kent arasındaki sosyo ekonomik farklılıkların bir dengeye kavuşturulması, kırsal nüfusun yerinde kalkındırılması böylece göç ve istihdam sorunlarının yerinde çözülmesi sağlanmış olacaktır.

Gıda ve tarıma dayalı sanayi işletmeleri ise; üretimde kullanılan hammaddesinin önemli bir kısmını tarımdan gelen ürünler meydana getiren tarımsal üretim sonucu elde edilen ürünleri işleyip değerlendiren işletmelerdir (Çetin, 1999).

2.3. Tarım Sanayi ve Ticaret Bütünleşmesi

Tarım sanayi bütünleşmesi (Integrasyon); genel anlamda nitelikleri birbirinden farklı olmakla birlikte, birbirini tamalayıcı işleve sahip birimlerin aralarında birleşerek bir gövde haline gelmeleridir. Sınai faaliyetler açısından ise belirli bir sanayi kolunda faaliyetlerini sürdüren organizasyonun bu imalatın gerçekleşmesi için gerekli yan sanayi kollarını kendi bünyesinde toplaması veya aralarında bütünleşmeleri şeklinde tanımlanablir (Çıkın ve Karacan, 1994).

Tarım sanayi bütünleşmesinde tarımsal ticaret (Agribusiness), tarım ve sanayi ticaret kesimlerinin yanyana ve iç içe oluşan bir bütünleşme sürecine girmesidir. Geniş anlamda tarım sanayi ve ticaret kesimlerinin dikey pazar kanalları çerçevesinde bütünleşmelerini ve tamamlaşmalarını ifade eder. Dar anlamda ise tarımsal üretimin

tarladaki ilksel üretim aşamalarından başlayarak nihai tüketim cephesine kadar uzanan her aşamasında gerçekleşen çeşitli faaliyetlerin dikey tamamlaşma olgusu içerisinde ortaya çıkarılmasıdır (Gürler vd., 2000).

3. Türkiye'de Tarıma Dayalı Sanayi Politikalarının Tarihi Gelişimi

Cumhuriyetin kurulmasından sonra, Türk tarımında ve tarımsal sanayide ilerlemeler olmasına rağmen bu ilerlemeler gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmıştır. "Köylü milletin efendisidir" diyerek tarımın önemini vurgulayan büyük önder Atatürk, bu dönemde Türk çiftçisinin hayat standardının yükseltilmesi için, bir taraftan tarımda verimliliğin artırılması yönünde çiftçileri çeşitli şekillerde desteklerken, diğer taraftan tarımsal sanayi konularında önemli adımlar atmıştır (Dellal ve Tan, 2003). Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları (1926), Bünyan Dokuma Fabrikası (1927), Ankara Çimento Fabrikası (1928), Isparta Gül Yağı Fabrikası (1934), Eskişehir ve Turhal Şeker Fabrikaları (1934), Nazilli Basma Fabrikası (1935) ve Malatya Sigara Fabrikası (1936), Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte tarıma dayalı sanayinin gelişimi için atılan önemli adımlardır.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarımda bu gelişmeler olurken sanayiyi geliştirmek amacıyla "Birinci Sanayi Planı" hazırlanmış ve 1934 yılında uygulamaya geçirilmiştir. Bu planın temel amacı tüketim malları üretimine ithal ikamesine dayanan ekonomik düzenin gelişmesini sağlamaktadır. Öncelikli olarak da tarım kesiminde elde edilen hammadde ile mevcut gıda dokuma sanayi tesislerinin genişletilmesi, yenilerinin yapılmasına ağırlık verilmiş, yatırım ve ara malı üreten sanayilere önem verilmiş, tarımda makineleşmenin başlatılmasını sağlayacak önlemler alınmıştır (Dernek, 2006).

Tarıma dayalı sanayi alanında 1960 yılına kadar olan gelişmeler oldukça yavaş ilerlemiş, 1963 yılında başlayan "Planlı Kalkınma Döneminde" ise özellikle 1970'li yıllardan itibaren kapalı ekonomi düzeninden pazar ekonomisine geçişe paralel olarak modern üretim yöntemlerinin yeni tesislerde uygulanması ile gıda sanayinde çok hızlı bir değişim izlemiştir. Beşer Yıllık Kalkınma planlarının herbirinde tarıma dayalı sanayinin gelişimi için hedefler, ilke ve politikalar benimsenmiştir. Ayrıca genellikle kırsal kalkınma politikaları kapsamında tarıma dayalı sanayi konusunda çeşitli uygulamalar ve politikalar yer almıştır. Bunları tek tek inceleyecek olursak;

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1963-1967), özellikle ekonomik gelişmelerin tüketicinin gelir artışına sebep olacağı ve artan bu gelirin önemli bir kısmının yatırım mallarına yöneltmenin planın temel ilkesi olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bu artan gelirin büyük kısmının bir tüketim talebi yaratacağı, bu sebeple tüketim malları arzının uygun zamanda ve miktarda sağlanmasının planın temel dengelerinden biri olacağı ifade edilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Döneminde kamu ve özel sektör organizasyonun iyileştirilmesi üzerinde durulmuştur. Süt Endüstrisi Kurumu 1963 yılında kurulmuş, çay ve yağ sanayinin geliştirilmesi de öngörülmüştür. Birinci Plan Döneminde bitkisel yağlar dışında genellikle gıda maddeleri üretimi talebi karşılamıştır (Anonim, 1963).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1968-1972), gıda sanayi ürünlerinin ihracatında gelişmeler hedeflenmiş olup, ilk defa çay ihraç edilmiş, zeytinyağı ve şeker gibi ürünlerin ihracatında artış meydana gelmiştir. İkinci Kalkınma Planında mamul gıda maddelerinin üretimi ile ilgili eğitim araştırma ve kontrol işlerinin etkili bir organizasyona kavuşturulamamış olmasına sorun olarak dikkat çekilmiştir. Ayrıca yem üretimi gibi tarıma dayalı yan sanayinin gelişimi dağıtım ve perakendecilik gibi konularda iyileşme bu dönemde dikkat çekilen diğer konulardır (Anonim, 1968).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (1973-1977), özellikle ekonomik büyüklükte ve ileri teknolojide üretim yöntemlerini kullanan tesislerin kuruluşunun gerekliliği vurgulanmıştır. Yine bu dönemde gıda sanayi teknolojisinin geliştirilmesine yön verecek kontrol hizmetlerini yapacak, mevzuat ve organizasyon sorunlarını çözümleyecek merkezi bir örgütün kurulmasına dikkat çekilmiştir. Ayrıca Üçüncü Planlı Dönemde tarımsal üretim ile gıda sanayi arasındaki entegrasyonun güçlendirilmesi, tarımsal üretimde dalgalanmaların azaltılması, fiyat kararlılığının sağlanması, verimliliğin artırılması gibi tedbirlerin gıda sanayinin gelişmesi için gerekli ortamı hazırlayacağı ifade edilmiştir (Anonim, 1973).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında (1978-1983), süt mamulleri, karma yemler, et ve mamulleri, su ürünleri mamulleri, şeker ve şekerli mamuller başta olmak üzere gıda sanayi ürünlerinde %8 civarında bir artış hedeflenmiştir. Bu dönemde ayrıca iç ve dış talepte beklenen gelişmeler doğrultusunda dokuma ve giyim

sanayinde özellikle örme eşya, suni, sentetik ve ipekli dokuma el dokuma ve makine halısı, keten, kendir vb. elyaftan dokumalar, keçe ve kilimde hızlı bir üretim artışının zorunlu olduğu belirtilmiştir (Anonim, 1978).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1985-1989), bitkisel ve hayvansal üretimi değerlendirerek mamul halde iç ve dış pazara sunan gıda sanayiinde üretimin nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme ve gelir artışına bağlı olarak artan iç tabeli karşılamak ve ihracat hedefini gerçekleştirmek ve su ürünleri mamulleri alt sektörlerinde gelişme beklendiği ifade edilmiştir. Bu dönemde üretimde en fazla artışın mezbaha ürünleri, süt mamülleri, yem ve su ürünleri sektöründe beklendiği şeker sanayi ürünlerinde aşırı stok birikimleri olduğu, çay sanayinde yurt içi talebi karşılayabilecek üretim artışı için "Çay Tarımını Geliştirme ve Çaylık Tesisi" projesinin uygulanmasının gereği vurgulanmıştır. Ayrıca ilke ve politika olarak kayıpların önlenmesi ve kalite artışının sağlanması için soğuk zincir, ambalajlama, depolama gibi altyapının geliştirilmesine ve yönelik yatırımların teşvik eidlmesi, yeter kalite miktarda hammadde temini için üretici sanayici işbirliğinin teşvik edilmesine karar verilmiştir (Anonim, 1985).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planında (1990-1994), tavukçulukta entegre ve modern teknoloji uygulayan yatırımların özendirilmesi, makarna sanayinde ihracat hedefine ulaşabilmek için makarnalık buğday üretiminin teşviki hedeflenmiştir. Bu dönemde ilke ve politika olarak mevcut kapasitelerden en üst düzeyde yararlanılarak atıl kapasitenin önlenmesi, modernizasyon yatırımlarının teşviki, mevcut tesislerin modernizasyonunda Avrupa Topluluğu ile bütünleşme politikaları benimsenmiştir. Ayrıca gıda sanayiinde çalışanların eğitimine önem verilmesi, özellikle orta seviyede teknik elaman yetiştirilmesi ve mevcut tesislerde sorumlu mühendis istihdam edilmesi ile ilgili önlemler 6. Planda dikkat çekilen diğer konulardır (Anonim, 1990).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1996-2000), "dünya piyasalarına entegre olma ve AB'ye uyum çerçevesinde, dışa açık, rekabet gücü yüksek ve ihracata dönük, hammadde ve insan kaynakları gibi avantajlarımızın değerlendirildiği bir sanayi yapısı özel kesim ağırlıklı olarak oluşturulacaktır" ibaresi yer almaktadır. Ayrıca sanayide, verimliliğin, kalite ve standardizasyonun geliştirilmesi, esnek üretim sistemlerinin ve modern teknoloji kullanımının yaygınlaştırılması, küçük-büyük sanayi bütünleşmesinin sağlanması ve katma değeri yüksek üretim yapısına ulaşılması amaçlanmaktadır. Sanayi yatırımlarının teşvikinde; Araştırma-Geliştirme ile teknolojik gelişme öncelikli olmak üzere, çevre koruma, yeni istihdam yaratma, küçük ve orta ölçekli işletmeleri destekleme, bölgelerarası gelişmişlik farkının azaltılmasına katkıda bulunma ve gümrük birliğinin gerektirdiği yapısal uyumu sağlama konuları esas alınacaktır. Özellikle yüksek teknoloji kullanımını gerektiren üretim alanlarında, yabancı sermayeli yatırımlar yoluyla teknoloji transferi desteklenecek, teknoloji transferi ile teknoloji üretiminin birbirini tamamladığı bir politika izlenecektir. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) tarafından, yeni girişimcileri, teknolojik gelişmeler ve yönetim teknikleri konusunda eğitmek, hazırlayacakları projelere finansman sağlamak ve danışmanlık hizmetleri ile desteklemek üzere bir program hazırlanacaktır (Anonim, 1996).

Diğer taraftan Yedinci Kalkınma Planında Türkiye'de uygulanan tarım politikalarında amaca tam olarak ulaşılmadığı, tarımın bütçe üzerinde yük oluşturulduğu ve tarım politikalarında reforma gidilmesinin gereği vurgulanmıştır. Bu tespitlerle birlikte Türkiye ile Dünya Bankası arasında yapılan bir anlaşma çerçevesinde "Tarım Reformu Uygulama Projesi (Agricultural Reform Implementetation Project – ARIP)" gündeme gelmiştir. ARIP'in 2004 yılında yapılan orta dönem gözden geçirme çalışmaları kapsamında kırsal kalkınma bileşini eklenmiştir (Yavuz, 2006). Bu kapsamda kırsalda küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerini desteklemek amacıyla "Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programı" (KBKYP) adı altında bir program uygulanmaya başlamıştır. On altı ilde pilot olarak uygulanan program aracılığı ile tarım işletmelerinin tarıma dayalı sanayi alanında yatırım yapmaları teşvik edilmiştir. Dünya Bankası tarafından fon sağlanan bu programda %50 hibe desteği ve %50 öz kaynak kullanımı ile yatırımlar desteklenmiştir.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (2001-2005), nüfüsun dengeli ve yeterli beslenmesini sağlayan sosyal ve evrensel dengeleri koruyan gıda güvenliğini ön planda tutan rekbetçi bir tarıma dayalı sanayinin kurulması hedeflenmiştir. Tarım ve tarıma dayalı sanayi poltikalarının belirlenmesinde Dünya Ticaret Örgütü Anlaşması, Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikası ve diğer uluslarası yükümlülüklerin dikkate alınmasının gerekliliği vurgulanmıştır (Anonim, 2000).

Konuyla ilgili diğer önemli bir adım da "Tarım Kanunu ve Tarım Stratejisidir (2006-2010)". Tarım Kanunu 2004 yılında hazırlanmış ve bu kanun kapsamında beş yıllık bir süreçte nasıl bir strateji ile tarımın yürütüleceğine karar verilmiştir. Bu bağlamda tarım stratejisi belgesinde İç ve dış talebe uygun üretim, doğal ve biyolojik kaynakların korunması, verimliliğin artırılması, gıda güvencesi ve gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlaması, AB uyum süreci için gerekli idari ve hukuki yapının kurulması hedeflenmiştir (Anonim, 2004).

Dokuzuncu Kalkınma Planında (2007-2013), gıda sanayinde teknoloji üretiminde yetersizlik, modern teknoloji kullanımının hızlı yaygınlaşamaması, nitelikli işgücü noksanlığı, yüksek katma değerli ürünlerde sınırlı üretim kabiliyeti, yeni gelişen sektörlere yeterince yatırım yapılamaması, tesislerin üretim ve yönetim yapılarında iyileştirme ihtiyacı, yatırımcıların bilgiye erişimindeki zorluklar, organize sanayi bölgeleri ihtiyacının yeterli düzeyde karşılanamaması ile kayıtdışılık ve ithalattan kaynaklanan haksız rekabet gibi yapısal nitelikteki sorunlara dikkat çekilmiştir (Anonim, 2006).

Onuncu Kalkınma Planında (2007-2013), Türkiye'nin uluslararası rekabet gücünü ve dünya ihracatından aldığı payı artırmak için imalat sanayiinde dönüşümü gerçekleştirerek yüksek katma değerli yapıya geçmek ve yüksek teknoloji sektörlerinin payını artırmak temel amaç olarak ele alınmıştır. Gıda sanayiinde dönüşümün ana odakları; yenilikçilik ve firma becerileri, bölgelerin üretime etkili katılımı, sektörler arası entegrasyon, yeşil teknoloji ve üretim ile dış pazar çeşitliliği şeklinde belirlenmiştir. Sanayi girdilerinin ülke içinden karşılanma oranının artırılmasını teminen, yüksek yatırım gerektiren ara malı ve sanayi hammaddelerinin üretimine öncelik verilecektir. Bu tesisler için nitelikli ve büyük çaplı mekân hazırlıkları yapılacak, yerli ve yabancı yatırımların özendirilmesi amacıyla mekanizmalar oluşturulacak ve bu yatırımların kamu desteklerinden amaçlarla "Girdi Tedarik Stratejisinin" uygulanmasına devam edilecektir. İşletmelerin rekabet öncesi işbirliği, ağ oluşturma, ortak Ar-Ge ve tasarım, ortak tedarik ve pazarlama faaliyetlerinin geliştirilmesi özendirilecektir (Anonim, 2013a).

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan 2013-2017 stratejik planda; "Tarımsal üretim ve tarım-sanayi entegrasyonunun sağlanması için, küçük ve orta ölçekli işletmeler desteklenmesi, tarıma dayalı sanayileşmenin düzenli ve sağlıklı bir şekilde yapılandırılması amacıyla da Organize Tarım ve Hayvancılık Bölgelerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda kırsal alanda eğitim-yayım, örgütlenme ve uygun destekleme yöntemleriyle yerel kaynakların harekete geçirilmesi, tarım ve gıda sektörleri modern ve rekabetçi bir yapıya kavuşturulması, kırsal nüfusun iş ve yaşam koşulları iyileştirilerek refah seviyesi yükseltilmesinin gibi önlemlere vurgu yapılmıştır (Anonim, 2013b).

Gıda tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan "Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (2014-2020)" ile temelde yerel potansiyel ve kaynakların değerlendirilmesini, doğal ve kültürel varlıkların korunmasını esas alarak, kırsal toplumun iş ve yaşam koşullarının kentsel alanlarla uyumlu olarak yöresinde geliştirilmesi ve sürdürülebilir kılınması" tanımlanmış, 4 stratejik amaç ve bu stratejik amaçların altında da öncelikler belirlenmiştir (Anonim, 2014).

Yine aynı şekilde Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 2018-2022 yılları için hazırlanan stratejik planda kırsal ve kentsel yaşam alanlarındaki sosyo-ekonomik gelişim farklılıklarının ortadan kaldırılması amacıyla kırsal kalkınmaya, tahsis edilen ulusal ve uluslararası fonlarların etkin kullanımına dikat çekilmiştir. Bu kapsamda yerel kaynakların değerlendirilmesi sağlanacak, iş ve yaşam koşulları iyileştirilecektir. Tarım dışı istihdam alanları çeşitlendirilerek kırsal turizm, el sanatları gibi faaliyetlerle üreticilerin gelir ve istihdam olanaklarının artırılabileceği vurgulanmıştır (Anonim, 2017c).

4. Günümüzde Tarıma Dayalı Sanayinin Geliştirilmesine Yönelik Politikalar ve Fonlar

4.1. IPARD ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu

Dünyada ekonomik işbirliği açısından çok önemli bir oluşum olan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) 1958 yılında kurulmuş olup, 31 Temmuz 1959'da Türkiye Topluluğa ortaklık başvurusunda bulunmuştur. Bakanlar Konseyinin Türkiye'nin yapmış olduğu başvuruyu kabul ederek üyelik koşulları gerçekleşinceye kadar geçerli olacak bir

ortaklık anlaşması imzalanması önerisiyle 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Ankara Anlaşması ile Türkiye-AB ilişkileri resmen başlamıştır (Anonim, 2018a).

Pazar ekonomisi konusunda aynı temel değerleri paylaşan ülkelerle ortaklık kuran AB bu ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmelerine çeşitli mali araçlarla finansal katkı sağlamaktadır. Bu ülkeler aday ülke olarak kabul edildiklerinde katılım öncesi finansman adı verilen mali destekler devreye girmektedir. Bu ilişkiler çerçevesinde Türkiye 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesinde aday ülke statüsü kazanmıştır. Böylece AB'nin MEDA (Yenileştirilmiş Akdeniz Politikaları) kapsamındaki fonlardan, Gümrük Birliği çerçevesinde verilen fonlardan ve Avrupa Yatırım Bankası kredilerinden yararlanmaya başlamıştır. AB-Türkiye arasındaki mali ilişkiler 2007-2013 döneminde "Katılım Öncesi Yardım Aracı (IPA Instrument for Pre Accession) adı altında yeniden düzenlenmiştir. Çatı bir mali işbirliği programını ifade eden IPA beş bileşene sahip olup en önemli bileşenlerinden biri Kırsal Kalkınma Bileşenidir (IPARD). Bu bileşen ile AB tarafından verilen fon ve desteklerle aday ve potansiyel aday ülkelerin kırsal kalkınmasının sağlanması, tarıma dayalı sanayinin geliştirilerek, kır ve kent arasındaki gelişmişlik farkının giderilmesi amaçlanmıştır.

Diğer taraftan IPARD'ın amaçlarına ulaşılabilmesi için yürütülecek kırsal kalkınma projelerini fonlayan, izleyen ve değerlendiren aracı kuruluşlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda 5648 sayılı kanunla 18 Mayıs 2007'de kurulan ve 29 Ağustos 2011'de yetki devri alan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) devreye girmiştir. Günümüzde 42 ilde faaliyet gösteren TKDK'ları kamu tüzel kişiliğine haiz, idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın ilgili kuruluşudur (Anonim, 2018b) . Bu kuruluşların) temel amacı; Ulusal kalkınma plan, program ve stratejilerinde öngörülen ilke ve hedefler çerçevesinde, Avrupa Birliği ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakları da kapsayacak şekilde, kırsal kalkınma programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetleri yürütmektir.

4.2. Türkiye'de TKDK Aracılığı ile Yürütülen Projelerin Kapsamı ve Mevcut Durumu

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumları (TKDK) aracılığıyla uygulanan projelerin temel amaçları; kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ile tarımsal sanayi arasındaki entegrasyonun sağlanması, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının yaratılması, tarımsal alt yapının güçlendirilmesi, özellikle uluslararası fonları kullanmak için projeye dayalı yatırım potansiyelinin geliştirilmesidir. Bu amaçlar doğrultusunda desteklenen sektörler, proje konuları ve sağlanabilecek fon miktarları aşağıdaki gibi özetlenebilir (Anonim, 2018b).

1. Tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar,
   a. Süt üreten tarımsal işletmeler (5.000-1.000.000 Euro)
   b. Kırmızı et üreten tarımsal işletmeler (5.000-1.000.000 Euro),
   c. Kanatlı eti üreten tarımsal işletmeler (5.000-500.000 Euro),
   d. Yumurta üreten tarımsal işletmeler (5.000-1.000.000 Euro).
2. Tarım ve balıkçılık ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması ilgili fiziki varlıklara yönelik yatırımlar,
   a. Süt ve süt ürünleri işlenmesi ve pazarlanması (30.000-3.000.000 Euro),
   b. Kırmızı et ve et ürünleri ürünleri işlenmesi ve pazarlanması (30.000-3.000.000 Euro),
   c. Kanatlı eti ve et ürünleri ürünleri işlenmesi ve pazarlanması (30.000-1.500.000 Euro),
   d. Su ürünleri ürünleri işlenmesi ve pazarlanması (30.000-1.500.000 Euro),
   e. Meyve sebze ürünleri, ürünleri işlenmesi ve pazarlanması (30.000-1.250.000 Euro).

3. Çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve iş geliştirme,

   a. Bitkisel üretimin çeşitlendirilmesi ve bitkisel ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi (5.000-500.000 Euro),

   b. Arıcılık ve arıcılık ürünleri ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi (5.000-500.000 Euro),

   c. Zanaatkarlık ve yerel ürün işletmeleri (5.000-500.000 Euro),

   d. Kırsal turizm ve rekreasyon (5.000-500.000 Euro),

   e. Su ürünleri yetiştiriciliği (5.000-500.000 Euro),

   f. Makine parkları kurulumu (5.000-500.000 Euro),

   g. Yenilenebilir enerji yatırımları (5.000-500.000 Euro)

Traım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumlarının 2011 yılından itibaren başlayan faaliyetleri kapsamında yukarıda kapsam ve hibe miktarları açıklanan proje konularında 15 çağrı döneminde Türkiye genelinde toplam 16.594 proje fonlanmaya değer bulunmuş, bunlardan 10.693 ile sözleşme imzalanmıştır. Kabul edilen projeler 6.664.329.977 TL yatırım tutarında hibe almaya hak kazanmış ve bu projeler için 3.147.700.793 TL tutarında ödeme yapılmıştır (Çizelge 1).

Çizelge 1. Türkiye'de TKDK Kapsamında Fonlanan Proje Sayıları ve Fon Miktarları (2011-2017).

IPARD I	42 İL GENELİ
Toplam Başvuru	16.594
Sözleşme Sayısı	10.693
Toplam Yatırım Tutarı (TL)	6.664.329.977
Ödenen Hibe Tutarı (TL)	3.147.700.793

Kaynak: TKDK Çanakkale İl Koordinatörlüğü Verileri

Sağlanan fonlar ve uygulanan projeler kapsamında Türkiye'de 42 il genelinde destek verilen makine ekipman sayısı 4.202.505 adet, destek verilen traktör sayısı 5.320 adet, toplam istihdam sağlanan kişi sayısı 50.990 dir. Projeye başvuran yatırımcılarda 4.641 kişisi genç yatırımcı niteliğini taşımakta (40 yaş altı), 1.091 kişi ise kadın yatırımcıdır. Hibe almaya hak kazanan projeler yatırım tutarı üzerinden %50 oranında hibe ile desteklenmektedir. Fakat yatırım yeri, Yatırımcının yaşı veya cinsiyeti hibe miktarlarını %65'e kadar çıkarabilmektedir (Çizelge 2).

Ççizelge 2. Türkiye'de TKDK Kapsamında Fonlanan Projelerin Sağladığı Katkılar (2011-2017).

IPARD I	42 İL GENELİ
Destek Verilen Makine-Ekipman Sayısı	4.202.505
Destek Verilen Traktör Sayısı	5.320
Toplam İstihdam Sağlanan Kişi Sayısı	50.990
Genç (40 Yaş Altı) Yatırımcı Sayısı	4.641
Kadın Yatırımcı Sayısı	1.091

Kaynak: TKDK Çanakkale İl Koordinatörlüğü Verileri

5. Sonuç

Dünyada gelişmiş, gelişmekte olan ve geri kalmış tüm toplumlarda tarım en hayati ekonomik faaliyet alanıdır. Tarım öncelikle insanların beslenme, barınma ve giyinme ihtiyaçlarını karşılarken, diğer taraftan ekonomik kalkınma ve büyümede önemli rol üstlenir. Sanayileşmiş ülkelerin ekonomik kalkınma ve büyüme süreçleri incelendiğinde sanayideki başarı öykülerinin genellikle tarım ve madencilik odaklı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tarım ve sanayi birbirine bağımlı olup, hiç bir ülke yoktur ki tarımdaki kalkınmayı sağlamadan diğer sektörlerde kalkınmasını sağlayabilisin.

Türkiye, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte o günün şartları ve imkanları dahilinde tarıma dayalı ekonomik kalkınma planını benimsemiş bir ülkedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke genelinde hammaddesi tarıma dayalı fabrikaların kuruluşu teşvik edilerek bölgesel üretimin değerlendirilmesi, istihdama katkı sağlamak ve yurt içi talebi karşılamak amaçlanmıştır. Beşer yıllık hedef ve ilkelerin ortaya konduğu kalkınma planlarının uygulanmaya başladığı 1963 yılından itibaren bütün planlarda tarıma dayalı sanayi her planda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İlk yıllarda yurt içi talebin karşılanması hedeflenirken daha sonraları ihracatın teşviki, uluslararası anlaşmalara uyum, kalite ve standarların yükseltilmesi, teknoloji taransferi, Ar-Ge ve tarımda katma değer artışı bu planların amaçları arasında yer almıştır.

Günümüzde tarıma dayalı sanayi işletmelerinin desteklenmesi genellikle kırsal kalkınma polikaları kapsamında verilen hibelerle mümkün olmaktadır. Türkiye ve AB mali işbirliği çerçevesinde Katılım Öncesi Mali Araç (IPA) ve kırsal kalkınma bileşeni (IPARD) kapsamında verilen fonlar tarım sanayi entegrasyonu açısından çok önemli fırsatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulayıcı kuruluş niteliği taşıyan TKDK'lar aracılığıyla her türlü tarımsal ürünün üretimi, işlenmesi, pazarlanması ve depolanması gibi konularda destekler verilmektedir. Bu destekler en az 5.000 Euro, en fazla 3.000.000 Euro olan yatırım tutarlarının %50'sinin hibe ile desteklenmesi esasına dayanır. Bu hibe oranı yatırımın kuruluş yeri, yatırımcının yaşı ve cinsiyetine göre %65'e kadar çıkabilir.

Bu tip projelerin uygulanması 2000 yılından itibaren ülkemizde yaygınlaşmıştır. Ancak henüz proje sayısı ve fon kullanım miktarı açısından istenilen düzeye gelinememiştir. Bu projeleri hazırlama ve yürütme bilincinin yetersizliği, danışmanlık siteminin yeterince gelişmeyişi, kurumlar arası koordinasyon eksikliği, tarıma dayalı sanayi işletmesi için alınması gereken izin, ruhsat problemleri ve diğer bürokratik güçlükler projelerin başarısını olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan örgütlü üreticilerin (tarımsal kooperatifler ve birlikler) başvuru oranın düşüklüğü, tarımsal kayıt sisteminin yetersizliği, kültür, tarih ve turizm potansiyelini değerlendirecek proje sayısının yetersizliği de mevcut fonların kullanımı açısından zayıf bir yön olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda yapılan tespitler ışığında tarımsal kooperatif ve birliklerin proje hazırlaması için teşvik edilmesi, proje danışmanlığı ile ilgili bilinç düzeyini artıracak faaliyetlerin yapılması, mevcut fonlarla ilgili tanıtım ve farkındalık programlarının artırılması parasal kaynaklardan daha etkin faydalanmaya sebep olacaktır. Diğer taraftan tarımda Ar-Ge ve inovasyon çalışmaları tarımsal üretime sağlayacağı katkı açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda üniversite, tarım ve sanayi entegrasyonun sağlanması da fon kullanımında etkinliği artıracaktır. Kullanılan fonların etkinlik analizleri ve bölgesel kalkınmaya katkısı bu konuda hazırlanabilecek diğer çalışmaların konusudur.

Kaynakça

1. Anonim, (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
2. Anonim, (1968). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
3. Anonim, (1973). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
4. Anonim, (1978). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
5. Anonim, (1985). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
6. Anonim, (1990). Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
7. Anonim, (1996). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Devlet Planlama Teşkilatı. Ankara.
8. Anonim, (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
9. Anonim, (2004). Tarım Stratejisi (2006-2010), 30.11.2004 Tarih ve 2004/92 sayılı Yüksek Planlama Kararı.
10. Anonim, (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı, 1 Temmuz 2006 Mükerrer Resmî Gazete Sayı : 26215
11. Anonim, (2013a). Onuncu Kalkınma Planı, Kalkınma Bakanlığı. Ankara.
12. Anonim, (2013b). Stratejik Plan (2013-2017), Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. Ankara.
13. Anonim, (2014). Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, 2014–2020, Ankara
14. Anonim, (2017a). TUİK, Temel İstatistikler. http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist.
15. Anonim, (2017b), TUİK, Tarımsal İşletme Kayıt Sistemi. http://www.tuik.gov.tr/arastirmaveprojeler/tikas/tikas.html.
16. Anonim, (2017c), Stratejik Plan (2018-2022), Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. Ankara.
17. Anonim, (2017d). TKDK Çanakkale İl Koordinatörlüğü Verileri.
18. Anonim, (2018a). Türkiye AB İlişkileri Tarihçesi, TC. Avrupa Birliği Bakanlığı, https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html.
19. Anonim (2018b). Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu. http://www.tkdk.gov.tr/.
20. Aydemir, C., Pıçak, M., (2008). Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım- Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı:10, p.129-147.
21. Çetin, B., (1999). Gıda Sanayi Ekonomisi ve İşletmeciliği, Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları. Bursa.
22. Çıkın, A., Karacan, A.R., (1994). Genel Kooperatifçilik, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, No:511, İzmir.
23. Dellal, İ., Tan, S., (2003). Türkiye'nin Yenibinyılda Kalkınma Stratejisi: Tarıma Dayalı Sanayi ve Rekabet Gücü, Türkiye Ziraat Odaları Birliği Yayınları, No:238. Ankara.
24. Dernek, Z., (2006), Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 1(1), p:1-12.
25. Erkuş, A., Bülbül, M., Kıral, T., Açıl, F., Demirci, R., (2005). Tarım Ekonomisi, Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Eğitim, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, No:5. Ankara.
26. Gülçubuk, B., (2012), Kırsal Kalkınma Politikaları ve Yönetişim, ders notları. http://www.tepav.org.tr/upload/files/haber/1355758959-3.Bulent_Gulcubuk.pdf
27. Gürler, Z., Kızılaslan, N., Kızılaslan, H., (2000). Tarıma Dayalı ve Tarıma Bağlı Sanayi İşletmeleri, Gaziosmanpaşa Ünüversitesi, Ziraat Fakültesi Yayınları, No:47/18, Tokat.
28. Rehber, E., Tipi, T. (2005). Tarımsal İşletmecilik ve Planlama, Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları. Bursa.
29. http://www.tuik.gov.tr/arastirmaveprojeler/tikas/tikas.html
30. Tan, S., Özen, A., Everest, B., (20016). Kırsal Kalkınma Destekleri Kapsamında Tarıma Dayalı Yatırım ve Hibe Projelerinin Değerlendirilmesi: Aydın İli Örneği, ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi 4 (2)p: 2-36.
31. Yiğit, A.A., (2012). Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938), Doğuş Üniversitesi Dergisi 13 (2) 2012, p:315-326.